ETT MAGASIN FRÅN STATENS FASTIGHETSVERK NR3-2011

KULTURVÄRDEN

K

Bildskön patina
Råa miljöer lockar fotograf

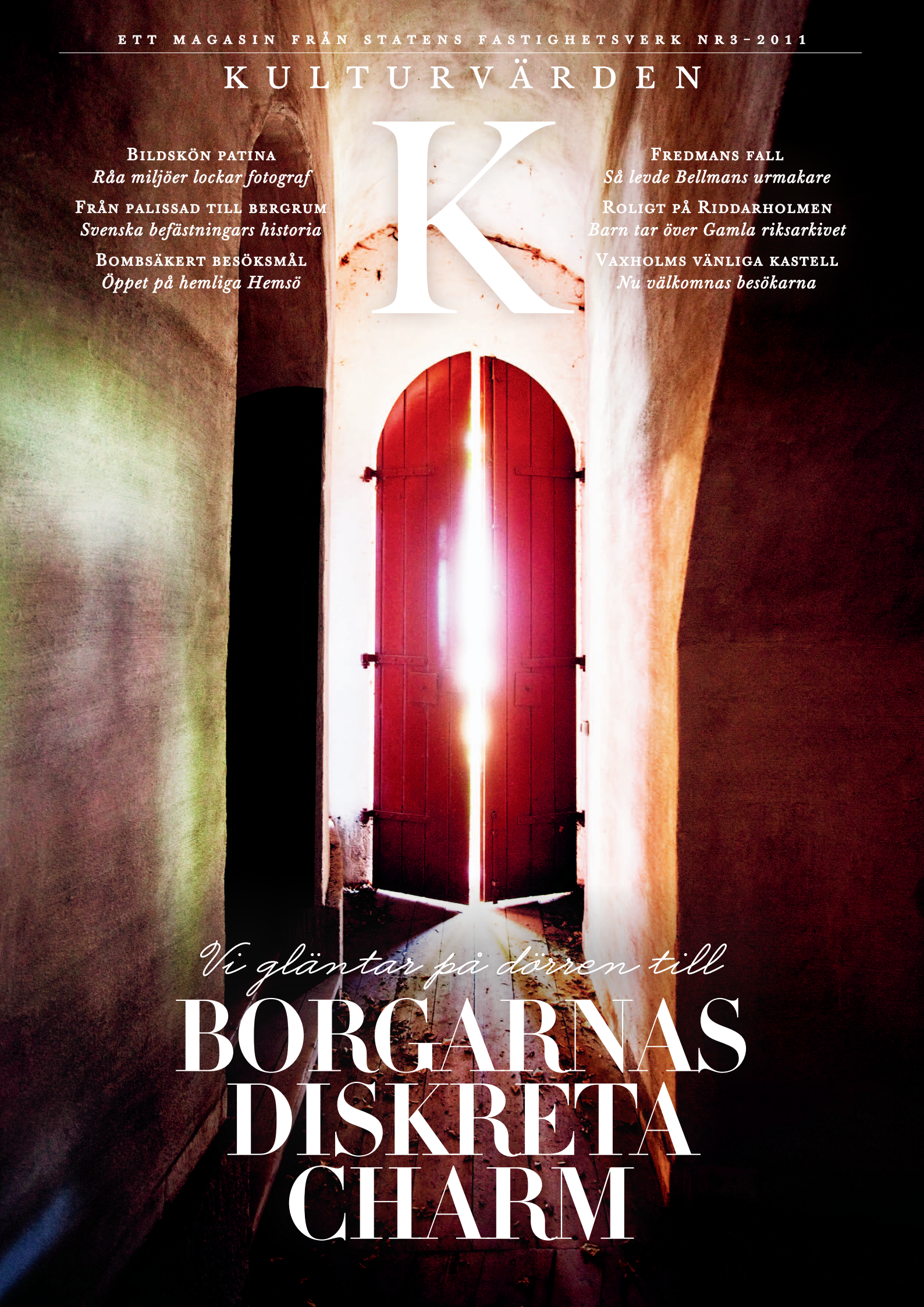
Från palissad till bergrum
Svenska befästningars historia

Bombsäkert besöksmål
Öppet på hemliga Hemsö

Fredmans fall
Så levde Bellmans urmakare

Roligt på Riddarholmen
Barn tar över Gamla riksarkivet

Vaxholms vänliga kastell
Nu välkomnas besökarna

Vi gläntar på dörren till

BORGARNAS DISKRETA CHARM

ETT MAGASIN FRÅN STATENS FASTIGHETSVERK NR3-2011

KULTURVÄRDEN

K

Bildskön patina
Råa miljöer lockar fotograf

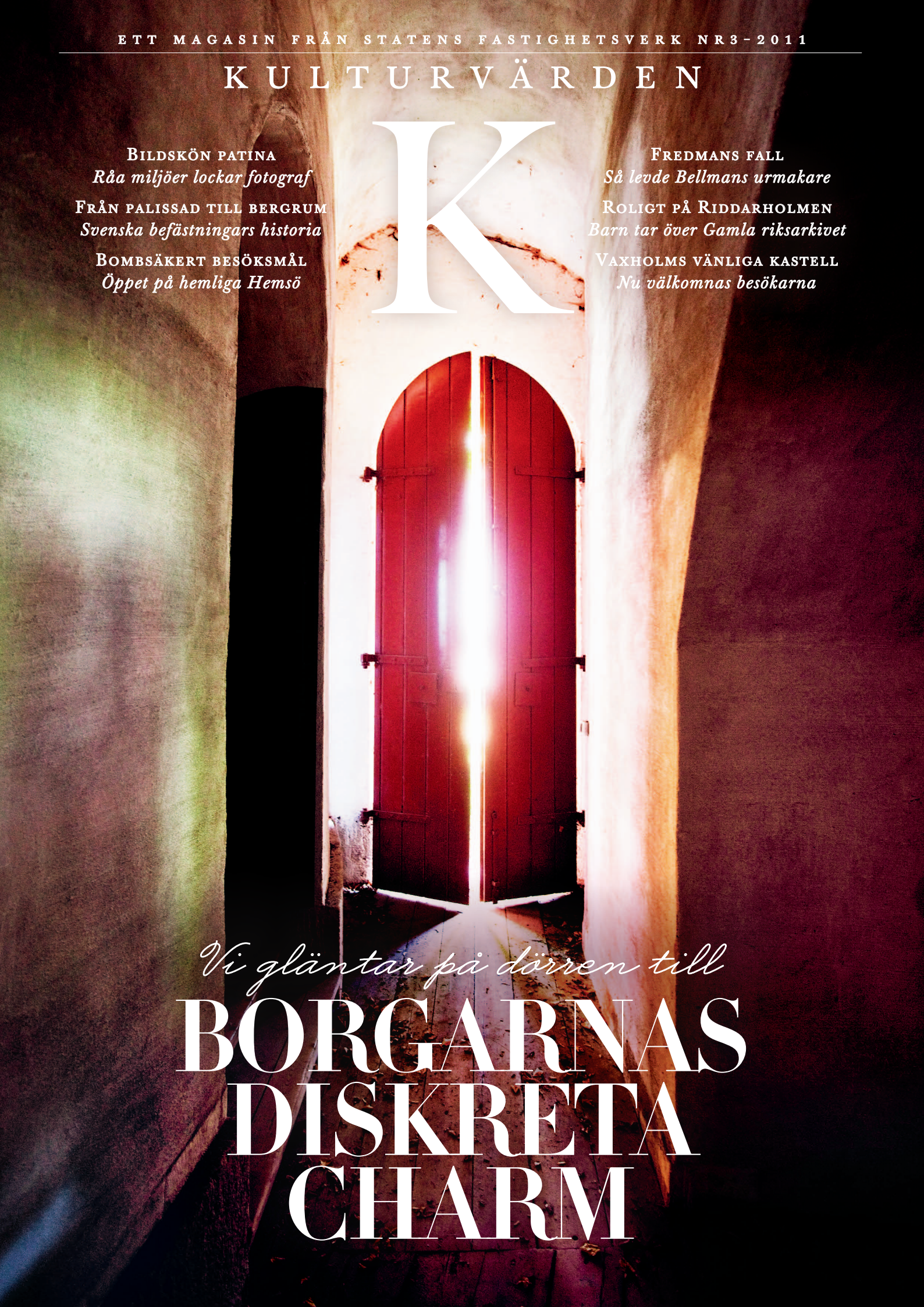
Från palissad till bergrum
Svenska befästningars historia

Bombsäkert besöksmål
Öppet på hemliga Hemsö

Fredmans fall
Så levde Bellmans urmakare

Roligt på Riddarholmen
Barn tar över Gamla riksarkivet

Vaxholms vänliga kastell
Nu välkomnas besökarna

Vi gläntar på dörren till

BORGARNAS DISKRETA CHARM

INNEHÅLL

STORSTILAT

Borgar, fästningar, slott och fort – alla har de sin historia. De flesta är just historia i dag med mer eller mindre långa glansperioder bakom sig. I det här numret presenterar vi en väldigt gammal och en relativt modern fästning och bjuder på en duvning i befästningshistoria av Thomas Roth, 1:e intendenten på Armémuseum. För även de militära anläggningarna är i dag spännande besöksmål som berättar historien om Sverige och vårt kulturarv. De har försvarat oss i historisk tid, nu är det vi som försvarar dem mot tidens tand.

Kultur kan ju vara så mycket. Jag fick chansen att se på när de skickliga konservatorerna arbetade med att rädda Salstas stofflädertapeter från en för tidig död. Att höra Yvette Fletcher jämföra med att det är som att försöka återställa ett par gamla handskar som blivit blöta, torkat och spruckit, ger en ganska målande bild av det arbete som har förberetts i fyra år och kommer att pågå i många år till. Läs Annika Kvints reportage och bli fascinerad!

Apropå utflykter i historien, har du som är smartphoneanvändare laddat ner vår app »Sevärt«? Det har cirka 31 000 personer gjort och vi hoppas verkligen att den har varit till nytta och nöje i sommar. Skriv en rad till kulturvarden@sfv.se och berätta hur du har använt den!

Trevlig läsning!

MIA FERNLUND
Chefredaktör

FOTO JEANETTE HÄGGLUND

FOTO PATRIK FLYDEN

Grattis till besöksrekord

Kalmar slott är ett av tre objekt i SFV:s satsning på besöksmål. »Besöksrekord på slottet« skrev tidningen Barometern i veckan. Anders Magnusson, förvaltare, kan du berätta vad ligger bakom succén?

– Vi har jobbat med en utvecklingsplan för slottet sedan 2009 och det arbetet känns bara bättre och bättre. Det är det väldigt roligt att vi ser resultat av den satsning vi gör tillsammans med Destination Kalmar (Kalmar kommun). Det här är en bra modell för utveckling av våra besöksmål. Sedan ska man inte glömma medarbetarna i Destination Kalmar som gör ett fantastiskt arbete för att utveckla besöksstaden Kalmar och inte minst besöksmålet Kalmar slott.

Vad är det som har gjorts på slottet?

– Tillsammans med Destination Kalmar har vi jobbat med en ny slottsentré, nya basutställningar, utveckling av slottet som mötesplats (ny mediateknik och belysning i Gröna salen), tillgänglighet (bland annat en ny hiss rakt in i evenemangssalarna), marknadsföringsinsatser och events i olika former. Men kanske främst med »barnens slott« som är en jättesuccé. Utöver det har vi också vårt eget utvecklingsprojekt om besöksmål med bland annat filmsatsningen på slottet. Här har deltagarna i besöksmålsprojektet gjort ett bra jobb!

Vad står näst på tur?

– Nu återstår en stor ombyggnad av köket och lokaler för serveringsverksamheten inom slottet. Vi ska också förändra entréområdet i anslutning till slottet. Sedan måste vi givetvis hela tiden jobba med utveckling och förändring av det vi har!

TEXT ANNA RAMSTEDT

KULTURVÄRDEN NUMMER 3, 2011

Statens fastighetsverk ger ut Kulturvärden fyra gånger per år för att du ska få kunskap om Sveriges kulturarv. SFV:s uppgift är att se till att fastigheternas själ och karaktär lever och bevaras till kommande generationer. Genom staten är du delägare, tillsammans med nio miljoner andra svenskar.

Ansvarig utgivare *Ann-Charlotte Spegel-Berg*
Chefredaktör *Mia Fernlund*
Redaktionell produktion *Rejäl Kommunikation AB*
Redaktör *Tomas Eriksson*
AD *Pompe Hedengren*
Formgivare *Livia Petré*
Korrektur *Lena Walldow*
Texter *Tomas Eriksson, Mia Fernlund, Ulla-Karin Höynä, Elisabet Hesseborn, Annica Kvint Lidzell, Hans Landberg, Thomas Norell, Anna Ramstedt, Thomas Roth, Mia Sahl, Monica Strandell*
Foto *Nina Broberg, Melker Dahlstrand, Sally Eriksson, Patrik Flyden, Magnus Fond, Martin Hansson, Jacob Hidemark, Peter Hoelstad, Håkan Lindgren, Åke E:son Lindman, Christopher Nilsson, Pål-Nils Nilsson, Jan Norrman, Per Sandberg, Ylva Sundgren, Lars-Ove Törnebohm, Terje Östling*
Illustration *Beata Boucht*
Repro *Jeanette Andersson*
Tryckeri *Trydells, Laholm*
Prenumeration *Se sista sidan eller www.kulturvarden.se*
Postadress *Box 2263, 103 16 Stockholm*
Gatuadress *Järntorget 84*
E-post *kulturvarden@sfv.se*
Telefon *08-696 70 00*
www.sfv.se
issn *1104-845x*
Omslaget *Melker Dahlstrand*

FOTO MAGNUS FOND

FOTO MELKER DAHLSTRAND

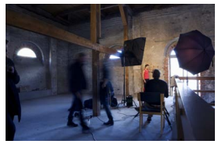

FOTO MELKER DAHLSTRAND

FOTO PÅL-NILS NILSSON

NYHETER 4
Ficklampspromenad på Bohus Fästning.

RUMMET 14
Den råa miljön som lockar kunderna.

DESIGN 22
Låsen som skvallrar om sin tid.

ANEKDOTEN 30
Urmakare Fredmans tunga fall.

GD KRÖNIKA 39
Byggnader som visar landets utveckling.

MER INFORMATION
FINNS PÅ SFV.SE

Fickla på Bohus fästning

Med hjälp av ficklampor och mobiltelefoner har besökarna vid Bohus fästning kunnat se rakt in i historien under sommaren. Bohusappen gör mobiltelefonen till en dåtidskikare som, när man sveper den över fästningens murar, visar murens ursprungliga siluett. I appen finns också information om flera spännande byggnader och historiska händelser. Även ficklampor med UV-ljus har spelat en central roll för besökarna. Under en promenad genom fästningen kunde man genom att lysa med ficklampan hitta osynliga meddelanden och bilder i de allra mörkaste skrymslen och vrår. Att prova Bohusappen eller den så kallade »ficklapromenaden« har under sommaren ingått i ordinarie entréavgift.

FOTO TERJE ÖSTLING

Under sommarens »fickla-promenader« på Bohus fästning kunde besökaren läsa osynliga meddelanden med hjälp av UV-ljus.

VÄRME I BELGRAD

Svenska residenset i Belgrad har under sommaren fått ett nytt värmesystem och en ny gaspanna har installeras. Det är Statens fastighetsverk som bekostat upprustningen. Även den omgivande muren har renoverats och bättrats på. Residenset, som byggdes 1935, ligger i ett K-märkt område med flera andra ambassadresidens. Urban Hellstrand är teknisk förvaltare och den som arbetat med projekten i byggnaden. Utanför residenset sitter nu också en ny skylt där besökare och förbipasserande kan läsa om husets spännande historia och hur det används idag.

SUCCÉ FÖR **SEVÄRT**

SFV:s smartphone-app Sevärt, som lanserades under sommaren, har gjort succé. I slutet av augusti har nästan 31 000 iPhone-, iPad- och android-användare laddat ner appen.

Den som har Sevärt i mobilen kan via kartor, listor eller en slumpgenerator hitta vägen, besöksinformation och historiska fakta för ett antal av de kulturfastigheter som SFV förvaltar. Appen är gratis och fungerar även offline. Den ger påminnelser om uppdateringar när informationen utvecklats. Tanken är att med tiden fylla på med allt fler platser.

FOTO ÅKA E:SON LINDMAN

HÖJD **BRANDSÄKERHET**

Just nu pågår ett av de största brandlarmsprojekt som någonsin genomförts i Sverige. På Naturhistoriska riksmuseet i Frescati ersätts all gammal larmutrustning med helt nya installationer. Det nya systemet ger ett utökat skydd och höjer säkerheten ytterligare.

– Ju bättre och säkrare larm vi har, desto exaktare blir identifieringen och lokaliseringen vid en brand, säger Ulf Tomner, fastighetschef vid SFV.

Stora delar av museets samlingar består av mycket brandkänsligt material.

SOLCELLER **VÄRMER ETNOGRAFISKA**

När Etnografiska museet som första museum i Stockholm installerar solceller på sitt tak sparar de både pengar och miljö. De nästintill osynliga solcellerna ska installeras på 540 kvadratmeter takyta. Solcellerna kommer att minska energikostnaderna med 10 procent.

En solcellsanläggning har en livslängd på minst 25 år och solcellerna på Etnografiskas tak kostar totalt 1,6 miljoner. Tack vare minskad energiförbrukning kommer kostnaden att vara intjänad på tio år.

– Taket på museet har helt rätt förutsättningar för solceller, en stor plan yta som lutar 30 grader. Läget är också en fördel. Inga andra fastigheter kan störas av installationen, säger Ulf Tomner, fastighetschef vid SFV, som bekostar installationen.

FOTO HÅKAN LINDGREN

FOTO NINA BROBERG

SAGOLIKT PALATS

När Gamla riksarkivet på Riddarholmen stod klart i slutet av 1880-talet var det Stockholms högsta byggnad. Den bärande konstruktionen i gjutjärn var helt ny i Europa och något av tidens high-tech-building.

Arkivet skulle rymma rikets viktigaste dokument under 50 år framåt, men efter bara 13 år var det fullt. Riksarkivet flyttade till Marieberg 1968 och det gamla huset användes som depå. Sedan 1995 har huset stått tomt i väntan på en lämplig hyresgäst. 2009 genomgick det en varsam renovering men det mesta av inredningen är kvar i originalskick.

– Vi har enbart tillfört modern teknik, säkerhet och funktion. Allt det genuina, fina och unika är kvar, säger Lisbeth Söderhäll, tf förvaltare för Riddarholmen.

Och nu är den långa väntan på lämplig hyresgäst över. Huset är överlämnat till Palatset som ska driva ett upplevelsehus för barn. De ville ha Riksarkivet precis som det är, med sin patina, charm och mystik. Från oktober kommer huset att vara fyllt av stoj och stim från lekande, skapande barn.

Sedan mitten av 1700-talet har myndigheter, verk och domstolar dominerat Riddarholmen. Det har gjort att holmen i stort sett ligger öde efter kontorstid. Valet av ny hyresgäst ligger helt i linje med Statens fastighetsverks planer att göra Riddarholmen mer tillgänglig och levande.

Berget öppnar sig på…

HEMSÖ

En gång var det en av Sveriges hemligaste platser. Nu tar sig tusentals svenska och utländska besökare ner i försvarsanläggningen som under kalla kriget skulle klara en kärnvapenattack. I dag ökar Statens fastighetsverk ansträngningarna för att öppna och levandegöra de gamla befästningarna.

TEXT *Tomas Eriksson* FOTO *Magnus Fond*

En kraftigt lutande väg, med plats för biltrafik, leder besökarna ner i det som en gång var Sveriges hemligaste fästning, byggd för att stå emot en kärnvapenattack.

Det var tidigt 1950-tal och kungen av Siam hade beställt sex dubbelpipiga fartygskanoner från Bofors. Men de politiska vindarna ändrade riktning och den svenska vapenexporten till Siam, sedermera Thailand, förbjöds.

Kanonerna, som kunde skjuta 22 kilometer med 15,2 mm ammunition, sprängdes istället ner i Storråberget som svalde den då nya, topphemliga befästningen på ön Hemsö, strax norr om Härnösand.

I dag är dessa kanoner och berättelsen om dess historia och funktion ett av de mest populära stoppen för de grupper som tagit färjan till Hemsö för att besöka Sveriges genom tiderna största fästning på den natursköna plats som för bara ett 20-tal år sedan var landets kanske hemligaste ö.

MITT UNDER ETT BRINNANDE första världskrig togs, 1916, beslut om att bygga ett antal kanonbatterier runt det ekonomiskt och militärt viktiga inloppet till Ångermanälven. Men när kriget tog slut blev bara ett batteri kvar, det på Dalom på Hemsö. Därmed var grunden för Hemsö fästning lagd.

Under det andra världskriget, 1942, togs beslut om att utveckla Hemsö fästning till Sveriges största befästning någonsin; för att skydda Gustavsviks örlogsdepå vid Ångermanälvens mynning, djuphamnen i Härnösand och transporterna på Ångermanälven, vid vars stränder det fanns ett livskraftigt näringsliv med bland annat 32 sågverk.

Tio år senare, 1952, startade arbetet. Efter ytterligare fem år kunde den första kullen värnpliktiga inta det mäktiga bergrummet i Storråbergets inre. Då hade 25 000 kubikmeter bergmassa sprängts bort och fraktats ut ur berget. Därefter hade rum, förråd och gångar med en sammanlagd golvyta på 8 000 kvadratmeter gjutits i dess innandöme. Beräkningarna av effekterna av atombomberna över Hiroshima och Nagasaki var vägledande i arbetet. Detta var ett bergrum som skulle stå emot en kärnvapenattack.

Hemsö fästning skulle försvara det viktiga inloppet till Ångermanälven och djuphamnen i Härnösand. Men som så många militära anläggningar var den omodern inte långt efter att den var klar.

»Det skulle vara lätt att göra ett Ankeborg av stället för att bredda målgruppen ännu mer, men då tappar vi vår roll som en del av den svenska historien«

FÄSTNINGEN VAR BYGGD för att i krigstid kunna inrymma 340 soldater. Under värnpliktsutbildningen bjöds lite mer armbågsrum. Då begränsades antalet värnpliktiga och befäl som skulle leva delar av sin tid i bergets innandöme till högst 200.

Men som för så många andra militära anläggningar blev den aktiva tiden kort. 1989 muckade den sista generationen värnpliktiga. Då ansågs tiden för invasionsförsvar och fasta befästningar vara förbi, och de militära förbanden började bli allt mindre, men istället rörligare. Detaljerad satellitspaning och moderna vapen gjorde också bergrummen mer lättupptäckta och sårbara. Dessutom ansåg de flesta bedömare att befästningen inte skulle kunna skydda mot en ny generation kärnvapen.

SO ERIKSSON FRÅN HÄRNÖSAND hade 1960 inlett sin militära bana som korpral vid KA5 i Härnösand, vilket innebar tjänstgöring vid Hemsö fästning. Även senare i karriären jobbade han periodvis vid fästningen. 1998 bad han i en skrivelse till Försvarsmakten om lov att få visa tornpjäsbatteriet på Hemsö för Härnösandsborna.

– Till vår förvåning fick vi ett ja. Det gav oss råg i ryggen att åka till Kulturdepartementet och hävda att hela anläggningen borde bevaras. Inom ett år hade Hemsö fästning utsetts till statligt byggnadsminne, och försvarsmaktens ambitioner att ta med sig en del modern utrustning stoppades. Jag kunde då, som nybliven pensionär, ta uppdraget att ta hand om och visa upp anläggningen med stöd från kommun och länsstyrelse, berättar SO Eriksson.

När den stora försvarsanläggningen inne i Storråberget öppnades för allmänheten 2005 kom över 18 000 besökare det året.

Sedan sjönk antalet besökare i takt med att alla militärhistoriskt intresserade sett sig mätta.

På våren 2009 flyttade Christer Sefbom hem till Hemsö där han var uppväxt och dit hans släkt kommit 1530. Han hade då under ett drygt tiotal år verkat inom internationell hotell- och kryssningsverksamhet, senast med London som bostadsort. Väl hemma på Hemsö öppnade han och hans fru Kristina Ivarsson en mindre restaurang invid fästningen. Då var antalet besökare nere i 5 000–6 000 per år.

– Men det bara snurrande i huvudet av grejer när jag såg potentialen. Jag föreslog en massa saker, egentligen för att få folk till restaurangen. Det slutade med att SFV hösten 2009 erbjöds oss att driva hela anläggningen, berättar han.

ÖPPNINGEN TILL försvarsanläggningen nere i berget ligger, som sig bör, mycket diskret längs en väg som leder upp till Storråbergets topp. Tunneln som tar fordon och gående in i bergrummet lutar kraftigt nedåt. Ett hundratal meter ner i berget svänger nedfarten nästan 90 grader, men där kan man också fortsätta in i en tio meter lång återvändsgränd i urberget. Meningen var att tryckvågen från en kärnvapensprängning skulle fortsätta in i den återvändsgränden och sedan studsa mot väggen och då trycka tillbaka tryckvågen.

FÄSTNINGAR, SLOTT OCH BORGAR VI FÖRKLARAR

Ofta finns det ingen riktigt bra förklaring till varför en försvarsanläggning kallas fästning och en annan skans eller kastell. Ibland har ett namn helt enkelt konserverats från den tid då befästningen kom till även om betydelsen senare förändrats. Några enkla tumregler då det gäller benämningarna ska vi ändå försöka oss på.

Med en fästning menas ett större försvarsverk på en strategiskt viktig plats, ofta bestående av många mindre försvarsanläggningar. Bodens fästning är till exempel uppbyggd av fem fort och ett nästan oräkneligt antal mindre anläggningar. Ett fort är en självständig mindre befästning. Det som skiljer ett fort från ett kastell eller en skans är däremot inte alltid lätt att veta. Ofta är det bara traditionen och tiden då byggnaden kom till, som avgjort vad den har kommit att kallas.

När en befästning anlagts för att skydda en stad kallas den ibland för citadell. Om Landskrona citadell legat på landsbygden hade anläggningen kanske kallats fästning. En lite speciell grupp är kaponjärer och redutter. Deras främsta uppgift var att försvara själva fästningen och att utifrån skjuta på dem som försökte klättra över fästningens murar. Intill Vaxholms kastell ligger till exempel Rindö redutt.

En borg är en befäst bostad. Det är omöjligt att dra en klar skiljelinje mellan borgar och slott. En borg kan mycket väl vara ett slott, som Gripsholms slott. Ett slott slutligen skiljs lättast från andra typer av byggnader just genom att det ser ut som ett slott.

Hans Landberg, faktaredaktör SFV

Christer Sefbom är född på Hemsö. Efter en karriär inom internationell hotell- och kryssningsverksamhet driver han nu verksamheten vid Hemsö fästning.

Fästningen är i samma skick som när de sista soldaterna lämnade bergrummet 1989.

BERÄTTAR OM SVERIGE

Svenska befästningar är en självklar del i berättelsen om Sveriges historia och arkitektur. Därmed är de en viktig del av det svenska kulturarvet.

– Ju mer man studerar historien, desto tydligare blir det vilket inflytande försvaret haft på det ekonomiska och politiska livet. Inte minst i form av ofattbara resurser, vilket åren under det kalla kriget är bra exempel på, säger Anders Bodin, kulturarvsspecialist vid Statens fastighetsverk (SFV).

Svenska försvarsanläggningar har i stort följt internationella trender. Inspirationen till 1600- och 1700-talets bastionsbefästningar hämtades från franska och italienska förlagor. Dess främsta fortifikatörer var internationella stjärnor som reste från land till land och sålde sina kunskaper.

– Det som skiljer Sverige från andra länder är den långa kusten och våra svårmanövrerade skärgårdar, enligt Anders Bodin.

En annan skillnad mellan Sverige och de flesta delar av världen är tillgången på starkt urberg. Så under 1900-talets början kunde det svenska försvaret, hand i hand med svensk gruvnäring och med hjälp av Alfred Nobels dynamit, gräva sig allt längre in i bergen.

– Under de här åren ledde det svenska försvaret teknikutvecklingen i världen kring befästningar, berättar Anders Bodin.

När en befästning läggs ner, så kan regeringen på Riksantikvarieämbetets inrådan besluta om att den bör bevaras för framtiden. Då hamnar den under SFV:s vingar, en förvaltning som finansieras med bidrag från regeringen och hyra om det går att ta ut någon sådan.

– För att en befästning ska bevaras så krävs att den är väl bibehållen och typisk i någon mening. Dessutom ska den vara möjlig att besöka och den ska berätta något för besökarna.

ANDERS BODIN HAR TRE FAVORITER:

***Hemsö** för att den är extremt välbevarad från kalla krigets dagar: det är som om personalen bara gått hem en dag.*

***Bodens fästning** av samma anledning.*

***Nya Älvsborgs fästning** som är bäst bevarad från den svenska stormaktstiden. Fästningen, konstruerad av den tidens store arkitekt Erik Dahlbergh, berättar också mycket om Göteborgs uppkomst och betydelse.*

Anders Bodin, kulturarvsspecialist, SFV

»Jag är förvånad över att det kommer så många par i 20-årsåldern och så många barnfamiljer«

INNE BERGET SER DET I stort ut som när de sista värnpliktiga kustartilleristerna marscherade ut. Matsalar och officersmässar står dukade, i logementen är sängarna reglementsenligt bäddade med tidsenlig rekvisita på de små väggfasta hyllorna. Eldlednings- och stridsledningsrum är intakta med den tidens högteknologi, oftast i form av gröna blinkande datorskärmar. En av pärlorna i teknikanläggningarna är en orangelysande vägg som projicerar en av 1980-talets stora svenska militära tekniska landvinningar: stridsledningssystemet *STRIKA*.

ALLT INNE BERGRUMMET energiförsörjs i dag av el från elnätet. Men den dieseldrivna generatorn, som fulltankad kan producera tillräckligt med el för att försörja drygt 100 eluppvärmda villor med el i tre månader, står startklar i väntan på ett elavbrott.

Vi passerar en luftsluss, byggd efter att försvaret insett att spionen Stig Wennerström sålt ut ritningarna av fortet till den förmodade anfallaren Sovjetunionen. Där innanför ligger ett färdigt fältsjukhus med mottagning och två operationssalar som i ett skarpt läge skulle vara bemannade med två kirurger och två narkosläkare. Efter fortsatt promenad i en lång korridor kommer vi fram till det stora köket som skulle försörja 340 personer med mat, bland annat lagad i fortfarande rostfria gigantiska grytor från Getinge som värmdes med ånga.

– Det lades ner stora resurser på maten för att hålla människor nöjda i den annars ganska trånga och tråkiga miljön under jord, berättar guiden Josefine Olsson som är en av sju guider på Hemsö.

En av dem som åt här var den nuvarande kungen som 1967 tillbringade två veckor av sin värnplikt på Hemsö fästning, en närvaro som dokumenterats i form av en kunglig autograf på officersmässens vägg.

De guidade turerna in i bergets innanmäte är huvudattraktionen för runt 9 000 besökare som Christer Sefbom och hans medarbetare i Destination Hemsö kunnat räkna in under 2011.

– Jag uppskattar att guidade turer utgör 80 procent av verksamheten, säger han och berättar att de i år också kan göras på engelska, spanska, franska, tyska och teckenspråk.

Han är speciellt glad över att det är en sådan bredd på besökarna.

– Jag är förvånad över att det kommer så många par i 20-årsåldern och så många barnfamiljer. Lite större barn, säg över åtta år, har väldigt roligt här.

Christer Sefbom utgår från att delar av en ny yngre publik hittar till Hemsö tack vare en ny mediestrategi med bland annat en ny ton i annonseringen, fler presskampanjer, en interaktiv hemsida och mer samarbete med bussbolag och aktivitetsföreningar.

VID HAVSTOUDD, på nordöstra delen av Hemsö, finns ett tornpjäsbatteri från 1960-talet. Det är en mindre fästning i havsnivå där ett 50-tal personer kan sova över. Eftersom Havstoudd har en lägre bevarandegrad än själva berget så blir det enklare att anordna konferenser, konfirmationsläger, svensexor och annat där.

– Men vi försöker hålla stil på tillställningarna, bland annat genom att bjuda på femrättersmiddagar på linnedukar med kandelabrar. Det vore lätt att ge alla uniformer och sedan låta dem dricka brännvin och kasta yxa. Kanske förlorar vi kortsiktigt på att inte göra det, men jag tror att vi vinner på det i längden, säger Christer Sefbom.

I framtiden vill han utveckla verksamheten nere i berget med nya ljud- och ljuseffekter samtidigt som han vill förlänga besökssäsongen. Och utveckla restaurangerna.

– Vi håller på att bygga en ny restaurang här vid Storråberget. Ett annat mål är att bygga om fritidsbaracken på Havstoudd till skärgårdskrog.

Denna breddning utanför gruppen militärintresserade är absolut nödvändig för att nå Destination Hemsös framtida mål på 20 000–25 000 besökare per år. Men Christer Sefbom inser att han har en känslig balansgång framför sig.

– Även om framgången i stort räknas i antalet besökare och även om de militärintresserade är för få för att bära verksamheten, så måste vi bjuda dem på det de förväntar sig. Det skulle vara lätt att göra ett Ankeborg av stället för att bredda målgruppen ännu mer, men då tappar vi vår roll som en del av den svenska historien, säger Christer Sefbom. ✷

SAMVERKAN GER LEVANDE FÄSTNINGAR

Statens fastighetsverks förvaltning av militära befästningar handlar allt mer om att öppna och levandegöra dessa fastigheter.

Harald Pleijel är fastighetschef i SFV:s fastighetsområde Syd–Väst, men också myndighetens samordningsansvarige för rikets fästningar. Han ser en stor utvecklingspotential i de gamla försvarsanläggningarna.

– Det är unika anläggningar, det gäller bara att få upp ögonen för vad som går att göra med dem. Rätt använda kan de ge alla människor en upplevelse; här kan bjudas på konserter och teater, barn kan göra spännande upptäcktsfärder och befästningarna kan bjuda på fördjupningar i svensk historia, säger han.

Vägen till ett framgångsrikt och levande besöksmål går oftast via driftiga entreprenörer som är långsiktiga och villiga att ta de investeringar som krävs. Då kan också SFV bidra till utvecklingen.

– SFV bidrar gärna till att förbättra upplevelsen, bland annat har vi utbildat guider och bidragit med tekniska hjälpmedel som gör det möjligt att på ett innovativt sätt berätta om objektens historia med hjälp av ljud, bild och ljus, säger Harald Pleijel.

Regionala nätverk mellan anläggningarna, som i dag ofta agerar var för sig som besöksmål, är en annan väg till framgång, enligt Harald Pleijel.

– En viktig del i vårt arbete blir då att initiera nätverksarbetet mellan verksamhetsutövare i en region och hitta former för att få dem att samverka och dra nytta av varandra erfarenheter.
I det arbetet kommer vi i första hand att fokusera på verksamheterna och mer se fästningarna som redskap.

Att driva besöksmålsverksamhet i äldre, historiska byggnader är inte helt okomplicerat.

– Tillgänglighet för alla är viktigt och prioriterat för oss, men vi arbetar i historiska miljöer där man inte bara kan sätta in en hiss utan noggranna överväganden. Det är också väldigt komplicerade konstruktioner där murverk och annat ständigt måste hållas under uppsikt så att vi inte får nedfall eller ras.

Harald Pleijel har ett drömprojekt som han vill vara med att bidra till.

– Det är att på krönet av Oscar II:s fort vid inloppet till Göteborg få bygga en restaurang- och visningsverksamhet som skulle få den bästa utsikten i stan. Blir sedan fortet iordningsställt på ett genomtänkt sätt kommer det att locka massor av besökare, eftersom det ligger i ett område där många människor bor och där det redan finns stora turistströmmar.

Harald Pleijel, fastighetschef Syd–Väst

BEFÄSTNINGAR FÖRVALTADE AV SFV

ÄLDSTA TID (före 1521)
- *Bohus fästningsruin*
- *Läckö slott*

DANSK TID (–1658)
- *Malmöhus*
- *Landskrona citadell och Gråen*
- *Varbergs fästning*
- *Halmstads slott*

VASATID (1521–1611)
- *Gripsholms slott*
- *Vadstena slott*
- *Kalmar slott*
- *Uppsala slotts bastioner*
- *Borgholms slottsruin*
- *Nyköpingshus*
- *Örebro slott*

STORMAKTSTID (1611–1718)
- *Johannisborgs slottsruin, Norrköping*
- *Grimskärs skans, Kalmar*
- *Carlstens fästning, Marstrand*
- *Skansen Lejonet, Göteborg*
- *Skansen Kronan, Göteborg*
- *Nya Älvsborgs fästning, Göteborg*
- *Drottningskärs kastell, Karlskrona*
- *Bastion Havsfru, Karlskrona*
- *Dalarö skans, Stockholm*

FRIHETSTID (1718–1722)
- *Kronuddens batteri, Vaxholm*
- *Fredriksborgs fästning*
- *Västerås slott*

1800-TALET
- *Karlsborgs fästning*
- *Vabergets fästning*
- *Vaxholms kastell*
- *Rindö redutt*
- *Oscar-Fredriksborgs fästning*
- *Fårösunds fästning*
- *Tingstäde fästning*
- *Södra strandverket i Marstrand*
- *God natt och Kurrholmens fästningstorn, Karlskrona*
- *Västra Hästholmens fästning*
- *Koholmens Stora Kruthus*
- *Oscar II:s fort, Göteborg*

1900-TALET
- *Bodens fästning*
- *Victoriafortet, Voullerim*
- *Siarö fort*
- *Landsort 15,2*
- *Hemsö fästning*
- *Arholma*
- *Landsort ERSTA*

Karlsborgs fästning byggdes under 1800-talet. Det var härifrån som den svenska regeringen skulle leda landet i händelse av krig. Det är en av 40-talet befästningar som förvaltas av Statens fastighetsverk.

RUMMET:
VÄSTRA STALLET
ÖSTERMALM, STOCKHOLM

Rå attraktion

TÄNK DIG KUSLIGA KÄLLARE, oinredda vindar, fuktiga bergrum och ruffa slottsbyggnader. Där en vanlig hyresgäst skulle rygga baklänges gnuggar film- och fotobranschen händerna av förtjusning.

Allt detta finns i det fastighetsbestånd som Statens fastighetsverk förvaltar. Det ringer dagligen produktionsbolag och fotografer på jakt efter autentiska miljöer för ett kortare fotouppdrag eller en specifik filminspelning – ju mer patina desto bättre.

– Det är ett bra sätt för oss, att använda de lokaler som står tomma i väntan på renovering eller en permanent hyresgäst, säger Ann-Charlotte Spegel-Berg, kommunikationschef på SFV.

På bilden pågår en modefotografering för sportkläder. Teamet håller till i Västra stallet i kvarteret Krubban, bakom Historiska museet i Stockholm. Det är en av de lokaler som är populär med sina stora öppna ytor och en stalldel med vackert slitna tegelväggar. Här stod livgardets hästar på 1800-talet, nu står lokalen tom inför renovering.

När Stieg Larssontrilogin skulle bli film valdes det Gamla Riksarkivet på Riddarholmen i Stockholm som hemvist för Millenniumredaktionen, samma lokal valde även rockartisten Pink för en av sina rockvideor.

– SFV har många miljöer med det där lilla extra som foto- och filmproducenter är lyriska över att få möjlighet att hyra, säger Ann-Charlotte Spegel-Berg.

TEXT MIA FERNLUND FOTO PETER HOELSTAD

Ett besök på en kulturhistorisk plats kan bli en port till historien både för nyfikna barn och intresserade vuxna. Mycket beror på guidens förmåga att berätta en historia, att förmedla berättelsen på ett sätt som berör. Den här porten leder in till kruttornet på Vaxholms kastell.

från avskräckande till välkomnande

VAXHOLMS KASTELL

Föga anade Gustav Vasa att den fästning han lät bygga, för att avskräcka objudna gäster från Stockholm, en dag skulle bli en populär turistattraktion. I dag lägger den vita Vaxholmsbåten till vid kajen på Vaxholmen och besökarna intar med lätthet Vaxholms kastell.

TEXT *Mia Fernlund* FOTO *Melker Dahlstrand*

DET SOM LOCKAR de flesta är skönheten, maten och upplevelserna. Det är inte många som kommer för att få en historielektion. Det vet SFV:s kulturarvsexpert Elisabet Hesseborn, som är på Vaxholms kastell för att finslipa en guidad utomhusvisning. Den ingår i SFV:s specialsatsning på tre besöksmål, varav Vaxholms kastell är ett.

– Vi vill bjuda på en del av den kunskap om platsen som SFV ruvar på. Många besökare har haft önskemål om att få veta mer om livet på fästningen, vad som hänt och få en förklaring till vad de ser när de går runt på kastellet. Vi hoppas kunna levandegöra byggnaderna och livet här så att besökaren får med sig en berättelse och ett sammanhang, att vi kan förmedla kastellets plats i Sveriges historia, säger hon.

Alla platser har en kärnberättelse. För Vaxholms fästning är det att den är Stockholms lås och ett av 1800-talets största byggnadsprojekt.

– Här har kronan ända sedan Gustav Vasas tid utövat skydd mot främmande makter och kontroll genom karantän, tull, militärfängelse och arbetsinrättning. Numera är det en plats för militärhistoria, äventyr, god mat och kultur, säger Elisabet Hesseborn.

I ÖVER 250 ÅR var Vaxholms fästning nyckeln till försvaret av inloppet till Stockholm. Gustav Vasa ansåg det vara en perfekt plats för att låsa om Stockholm genom att bygga en permanent fästning, ursprungligen ett enkelt blockhus i trä, som skydd för inloppet till staden. Där fanns en av de få farleder där större fartyg kunde nå Stockholm sjövägen. Förutom att hålla fienden borta var det en plats för att inkräva tullavgifter av passerande fartyg.

»Var helst vi fästningsbarn möttes ute i livet kände vi oss som släkt och hade en oändlig mängd minnen att tala om«

Västra gården utanför officersmässen blev officersfamiljernas egna trädgård med syrenberså och utsikt mot Vaxholm genom gallerförsedda gluggar i muren. Strax utanför muren låg den plats där roddbåtarna med mat och passagerare gick mellan fästningen och staden. Trots närheten var det inte speciellt vanligt att de boende tog sig en tur till staden.

VAXHOLMS KASTELL

Viktigare arbeten efter Statens fastighetsverks övertagande 1993.

1994–1995 *Renovering av kajer, hamnbassäng och pirer.*
1995–2000 *Återuppbyggnad i sex etapper av Kastellets fredstak (vindar) vilka rivits i början av 1970-talet.*
1996–1997 *Ny värmeinstallation med sjövärme i Östra linjen och Norra donjonen. Bed & breakfast inreds i Norra donjonen.*
2001–2002 *Renovering av fästningsmuseets lokaler i Västra linjen.*
2003 *Ny konferensanläggning med hörsal i Östra linjen och Östra donjonen. Hyresgäst Strömma kanalbolaget.*
2004–2012 *Pågående fasad- och fönsterrenoveringar i etapper.*
2007–2009 *Nytt vårdprogram för Vaxholms kastell.*
2008 *Ny vinbar/restaurang i Östra linjen med uteservering på Mingården.*
2011 *Butik för information och souvenirer inreds i f.d. Vaktens lokaler i Södra utanverket.*

Redan 1598 avskräcktes den polske kung Sigismund och hans flotta på 3 000 man och anfallet avbröts. Och när danska flottan anföll år 1612 med 8 000 man gick de på pumpen och fick dra sig tillbaka efter artilleribeskjutning. Vid rysshärjningarna 1719 slogs ett anfall tillbaka och ryssarna undvek att ge sig på Stockholm igen.

Den fästning vi ser i dag byggdes 1833-1863 på uppdrag av Karl XIV Johan. Efter förlusten av Finland 1809 behövdes ett starkare skydd av Stockholm. Fästningen med sina 156 kanoner och två meter tjocka murar var det största och mest arbetskrävande byggnadsverk som byggts i och omkring Stockholm sedan Stockholms slott. Under den långa byggnadstiden hade krigstaktiken ändrats. Kanonernas uppgift, att skjuta av master på angripande fartyg och göra hål i skroven, bet inte på de nya pansarskeppen som hade en lägre profil i vattnet. Inte heller klarade murarna att stå emot den nyaste formen av räfflat artilleri. Fästningen kompletterades därför med ett pansarbatteri för att kunna ha lågt stående kanoner som kunde skjuta närmare vattenlinjen. Att fästningen inte klarade de nya pansarskotten bekräftades vid en provskjutning 1872. Fästningen avrustades successivt och i 1925 års försvarsbeslut togs den ur krigsorganisationen och användes därefter som utbildningsplats och förläggning samt som ledningscentrum fram till andra världskriget.

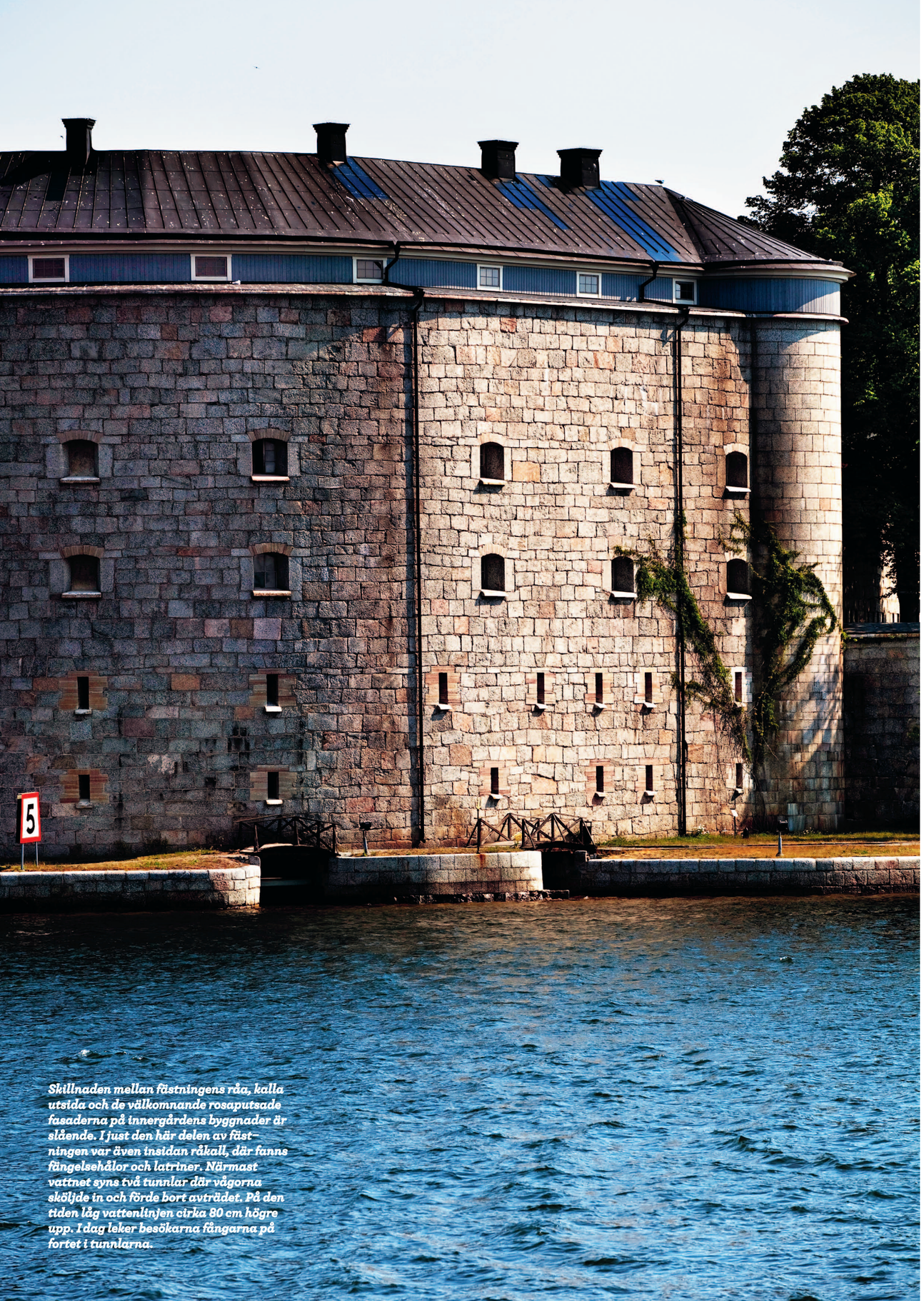
– Kustförsvarets historia de senaste 500 åren finns väldigt levande beskrivet på Vaxholms fästnings museum. Jag kan verkligen rekommendera ett besök där, säger Elisabet Hesseborn.

För att kunna förse kastellet med mat och andra förnödenheter ville Gustav Vasa ha en strategisk boplats nära fästningen. Så bildades staden Vaxholm. Husen skulle vara av trä och kunna tas bort om det behövdes. Stenhus var förbjudna ända fram till 1912.

De första invånarna var fattiga bönder som tvångsförflyttades och som här fick både fritt fiske och skattefrihet. De fick också utnyttja kronans mark utan att betala ersättning. I gengäld var de skyldiga att inkvartera och utspisa militärer, lasta och lossa kronans fartyg, gå vakt på kastellet och lotsa.

Kastellet bjöd på många motsatser, om fästningens utsida skulle vara så avskräckande som möjligt så gällde det motsatta för insidan. Den stora öppna borggården är omgärdad av rosaputsade husfasader, skuggande träd och en stor brunn. På Västra gården låg i slutet av 1800-talet officersmässen. I byggnaden fanns de flesta officersbostäderna och gården utanför var deras nästan privata trädgård.

– Livet på fästningen kunde vara antingen lustfyllt eller fruktansvärt hårt beroende på om du var officer, soldat eller kronoarbetare. Det var verkligen skillnad på det bekväma livet i varma salonger med pösiga plyschsoffor kontra fängelsecellernas stenbäddar och fuktdrypande väggar, berättar Elisabet Hesseborn.

Skillnaden mellan fästningens råa, kalla utsida och de välkomnande rosaputsade fasaderna på innergårdens byggnader är slående. I just den här delen av fästningen var även insidan råkall, där fanns fängelsehålor och latriner. Närmast vattnet syns två tunnlar där vågorna sköljde in och förde bort avträdet. På den tiden låg vattenlinjen cirka 80 cm högre upp. I dag leker besökarna fångarna på fortet i tunnlarna.

Vaxholms kastell ligger vid Kodjupet, en av de två farleder vid Vaxholm där större skepp kan passera in mot Stockholm.

»Livet på fästningen kunde vara antingen lustfyllt eller fruktansvärt hårt beroende på om du var officer, soldat eller kronoarbetare«

Officerarna och deras familjer hade ett högtidligt och formellt socialt liv i oscariansk anda med fasta normer. De levde privat familjeliv kryddat med bjudningar hos varandra. Det var inte så vanligt att de tog sig till Vaxholm trots att roddturen bara tog fem minuter.

Ur dagböcker från slutet av 1800-talet framgår att boendet var trivsamt men trångt och inredningen ombonad. Ingrid Palm, dotter till majoren och chefen för kronoarbetskåren Carl Palm, bodde fram till 1891 i Östra Linjen. Hon skriver:
»I flera av de rum, som kallades kasematter, stod kanonerna kvar. Tvärs över lavetten, alldeles under kanonmynningen, var en bordsskiva lagd och där var köksans arbetsplats«.

Även om barnen fick hålla till godo med de minsta utrymmena – de större rummen reserverades för salong, matsal och herrum – så verkar de ha varit nöjda. Flickorna Palm skriver:
»Fönstergluggarna var så djupa, att vi kunde ligga raklånga och följa med allt som hände och skedde på borggården, exercisen, matuppställningen, hundarnas liv och leverne. För oss barn tror jag aldrig att det gick upp, att vi skulle vara särskilt missgynnade, som fick växa upp på den lilla holmen mitt i sjön, utan vi höllo av vår fästning, och var helst vi fästningsbarn möttes ute i livet kände vi oss som släkt och hade en oändlig mängd minnen att tala om.«

Att vara fånge eller kronoarbetskarl var allt annat än trivsamt. Redan från mitten av 1700-talet fanns arbets- och livstidsfångar på fästningen. Fångarna var billig arbetskraft och vakt fanns redan på fästningen. Fångarna arbetade bland annat med att göra rent, hugga sten, bygga och ro. Hårda straff väntade den som var olydig eller försökte rymma. Det bodde 16 fångar i varje rum på 28 kvadratmeter och stanken var outhärdlig. Därför enrisröktes rummen. Skörbjugg och kolera drabbade fångarna värst.

Fängelset på Vaxholms kastell stängdes 1842 och i stället inrättades Kronoarbetskåren. Den bestod av arbetslösa (lösdrivare), småtjuvar och straffade soldater. De utnyttjades som billig arbetskraft för att röja kronans kanal och för att bygga fästning och järnvägar under 1800-talet.

– Den siste som arkebuserades i Sverige, den 5 maj 1850, var nr 379 Lindqvist. Han slog till ett befäl, förmodligen för att få dö och slippa att leva resten av sitt liv som kronoarbetskarl på Vaxholms fästning, berättar Elisabet Hesseborn.

Under tiden Elisabet Hesseborn provgår sin visning springer förväntansfulla ungdomar omkring och utför olika former av uppdrag på fästningen. De leker »fångarna på fortet«. Den en gång så ointagliga fästningen är nu ett intagande besöksmål.

– Våra hyresgäster bedriver i dag både bed and breakfast, restaurang, café och naturligtvis även fästningsmuseet. Istället för att hindra besökare är det nu raka motsatsen som gäller. Vaxholms kastell är en numera en plats som bidrar till att berätta historien om Sverige. ✷

FORM:LÅS

Kulturvärden öppnar dörren till gamla tiders lås och trycken.

TEXT ULLA-KARIN HÖYNÄ, MIA FERNLUND
FOTO MAGNUS FOND, CHRISTOPHER NILSSON

Trycke i mässing, sent 1890-tal. Detta har ett accantusblad i mitten, en dekorativ modell som använts sedan antiken. Sannolikt från tiden när Operan byggdes. Man fäste stor vikt vid alla detaljer. Byggnaden var påkostad och skulle vara en fröjd för både örat och ögat. Operan i Stockholm.

Infällt lås. Detta var vanligt förekommande i mer påkostade miljöer under 1600-talet. Här en ögla att greppa tag i istället för vred. Öglan var inte lika vanligt förekommande som vredet. Men öglan är mer praktisk, för den ger ett bättre grepp. Drottningholms slott.

Ibland gick låset åt fel håll. Om låset skulle gå till vänster måste man vända på det och montera det upp och ned. Låset har två låskolvar. Den övre användes för att slå igen dörren. Den undre fyrkantiga kolven manövrerades med en nyckel. Drottningholms slott.

Lås med vred var vanligt under 1700-talet. Vredet ska alltid vara vertikalt, då får man bättre kraft när man ska öppna låset. Balusterdockan är profilerad och vredet något mer äggformat än det brukar vara. Låset har dubbel låsfunktion. Hela låset är mindre än normalt. Drottningholms slott.

Utanpåliggande rokokolås i kunglig miljö. Av brännförgylld brons, som är den finaste formen av förgyllning. Låskolv av järn. Dörrbladet är mycket tunnare än vad vi är vana vid. Dekormönstret i rokoko har täljts av en bildhuggare. Drottningholms slott.

Lås med fällbom. Förebilden är flera hundra år gammal. Den finns såväl i slott som bland allmogens hus och användes till förrådsutrymmen. Det svarta hålet intill haspen gör att man kan öppna dörren från insidan. Stenbockska palatset, Riddarholmen.

En replika på ett av de fem rejäla lås som Erik XIV lät installera på Kalmar slott. Detta lås har två nyckelhål och fem låskolvar, enligt en skröna en följd av kungens paranoia. Till låset behövs endast en nyckel, det extra nyckelhålet skapar symmetri. Kungarummet, Kalmar slott.

Trycke med fantasimotiv, vanligt under senare delen av 1800-talet. Det finns flera varianter av havsvidunder, här en delfin med vassa tänder och en trumpet som kommer upp ur munnen. Franskt inflytande. Blecket på dörren är inte lika gammalt som trycket. Hessensteinska palatset, Riddarholmen.

LÄDER-LAPPARNA PÅ SALSTA SLOTT

Tiden och moderna värmeanläggningar har torkat ut de lädertapeter som suttit på väggarna i Salsta slott sedan början av 1700-talet. I fyra år har svenska och utländska experter arbetat för att förhindra att tapeterna återgår till djurstadiet.

TEXT *Annica Kvint Lidzell* FOTO *Melker Dahlstrand*

Yvette Fletcher, läderkonservator, fuktar, drar och lagar det motsträviga lädret. Hans–Peter Hedlund, Hélène Hanes och Ylva Sohlman diskuterar upphängningsstrategier.

VAD ÄR EN STOFFLÄDERTAPET?

En stofflädertapet är en sorts lädertapet där en gulfernissad silveryta med hjälp av en schablon belagts med figurer av färgat lim som sedan har beströtts med färgat ylle- eller sidenstoff. Både Salsta slott och Skoklosters slott har interiörer med stofflädertapeter.

»Lädret strävar alltid efter att bli ko igen!«

Riddarsalen på Salsta slott är förvandlad till konserveringsateljé. Vid ett av de tillfälligt ditställda arbetsborden står Yvette Fletcher, konservator och läderexpert från brittiska The Leather Conservation Centre, och fuktar försiktigt en bit lädertapet som torkat och spruckit. Om två-tre timmar kommer lädret att vara flexibelt igen, och i revorna kan nya läderremsor varsamt fogas in. Sedan är det viktigt att lägga tyngder på lädret. Annars tar det djur det en gång var över.

Konserveringen av slottets unika stofflädertapet är inne på sin andra vecka och i salen pågår ett koncentrerat arbete. Vid ett annat arbetsbord står konservatorn Jennie Arvidsson och bearbetar läderremsor med en puns, ett sorts verktyg som gör det nya lädret lika tunt som originaltapetens. Bredvid henne ligger silikonpapper, klisterburkar och sandpåsar i miniformat. Det ska hjälpa henne när hon i nästa steg ska foga samman det nya lädret med det gamla, som just i det här fallet förmodligen är getläder.

I ett hörn av salen, där väggarnas puts är blottad, står slottsarkitekten Ylva Sohlman och diskuterar med konservatorn Hans-Peter Hedlund och Statens fastighetsverks kulturarvsspecialist Hélène Hanes. Ämnet för dagen är hur man lämpligast ska hänga upp ramarna med de restaurerade stofflädertapeterna på väggarna igen. Putsen är till största delen originalputs och i förvånansvärt bra skick, men den släpper vid de gamla spikhålen. Ska man använda träplugg, som man redan tidigare gjort i vissa lägen? Och kan man gänga spikarna?

– Det är ganska råa ramar och spikar i nuläget. Skruv skulle inte vara lika estetiskt, säger Hans-Peter Hedlund.

– Upphängningen är en fråga om hur lätt det ska bli att lyfta ned ramarna, konstaterar Hélène Hanes. Hur mycket ska vi underlätta för kommande generationer?

Stofflädertapeterna på Salsta slott är tillverkade redan på 1600-talet. Men det är snarare det faktum att de suttit på samma plats sedan någon gång mellan 1708 och 1720 som gör dem unika. Den här typen av tapeter var någonting som räknades till lösöret och som ofta följde med när man flyttade. De bestod av väggtavlor, som hängde i öglor i överkant och spikades direkt i väggen längs de övriga sidorna, och var inte svåra att ta ned.

– Vi började jobba med det här projektet redan för fyra år sedan och har gått ovanligt metodiskt tillväga, berättar Hélène Hanes.

Redan på ett tidigt stadium tog man in konservatorer och sedan har man gradvis gått från teori till praktik. För att komma fram till rätt metod har utländska experter rådfrågats och tre seminarier hållits. Ett antal svåra frågor och val har bearbetats och förra våren gjordes en provkonservering. Allt finns noggrant dokumenterat i kompendier, som ska garantera kunskapsöverföringen till kommande generationer.

En av de frågor man lagt ned mest tid på är att hitta ett bra klimat för stofflädertapeterna. Det är inte försvarbart att göra en stor och dyrbar konservering om inte klimatet också kan bli bättre och stabilare än det varit. Salsta slott har tidvis varit ett bostadsslott och man tror att den centralvärme, som familjen von Essen installerade under sin tid här och som sedan togs bort, har bidragit till att lädertapeterna torkats ut. För att inte tala om de varmluftsfläktar som värmde upp delar av slottet när det anordnades musikkvällar här i slutet av 1900-talet.

Yvette Fletcher förbereder det nya lädret som ska skarvas med det gamla så att det blir lika tunt som originalet.

Restaureringen på Salsta slott ger både SFV och de unga konservatorer som jobbar tillsammans med Yvette Fletcher en unik erfarenhet.

SFV bestämmer sig för att jämna ut klimatsvängningarna och börjar göra kontinuerliga mätningar. Man tätar fönster, sätter upp nya dubbla skyddsgardiner och tillför basvärme under vinterhalvåret och det leder till en viss stabilisering av klimatet.

– Numera har vi en vårstädning för att vädra ut alla flugor och en höststädning innan vi stänger slottet för vintern, berättar Ylva Sohlman. Under vinterhalvåret ställer vi in kamflänsradiatorer. I de känsligaste rummen provar vi med givare som styr radiatorerna så att de slår på när luftfuktigheten närmar sig 60 procents luftfuktighet och av när den är under 40 procent.

YVETTE FLETCHER FÖRSER väggtavlorna med en bred ram av vliselin, en sorts polyester vars fibrer inte har någon specifik riktning och som därför är följsam. Tanken är att vliselinramen ska skona lädret i framtiden och att hela konstruktionen i nästa steg ska fästas på träramens baksida med hjälp av kardborreband. Två elever från konservatorsutbildningen i Göteborg finns hela tiden vid Yvette Fletchers sida för att hjälpa till.

– Det som gör det här projektet speciellt är just de blandade kompetenserna, säger Hélène Hanes. Lotta Ekholm är lärare i möbelrenovering från Carl Malmsten-skolan. Helena Ahlqvist, som undervisar på samma skola, är tapetserare i grunden. Konservatorn Jennie Arvidsson har skrivit en avhandling om en av gyllenlädertapeterna på Skoklosters slott. Hans-Peter Hedlund är konservator med lång erfarenhet från Riksantikvarieämbetet och Yvette Fletcher är konservator med specialkunskaper om läder.

EN TRAPPA NER I MORIANFARSTUN står Lotta Ekholm och renoverar de träramar från 1936 som också i framtiden ska bära stofflädertapeterna på Salsta slott. På väggen bakom en av tapetramarna i Riddarsalen har hon funnit en hälsning från förr: *»Ramen snickrade Johansson vid Vattholma Bruk, en bra snickare.«*

Vi funderar på vad hon själv skulle kunna skriva för hälsning till framtiden: *»Restaureringen av stofflädertapeten gjordes 2011 med hjälp av kompetens från en mängd yrkeskategorier, ett bra samarbete.«* ✷

»Det är synd att det är så få som får se Salsta slott, men vi har en ny entreprenör på väg in som jag hoppas ska ändra på den saken. Tidigare har vi till exempel haft musikkvällar på slottet och med den nya entreprenören tror jag vi kan se fram emot både guidade visningar, kafé, musikkvällar och julmarknader. Vi kommer också att fortsätta att bedriva byggnadsvårdsprojekt på slottet. Just nu renoverar vi till exempel den grindstuga som går under namnet Bläckhornet och jobbar även med ett grundvattenvärmeprojekt.«
Michael Werner, förvaltare Salsta slott.

SALSTA SLOTT, UPPSALA

Salsta slott ligger 25 km norr om Uppsala i ett område som hade bosättningar redan under medeltiden. 1550 kom Salsta i släkten Bielkes ägo och på 1610-talet lät Nils Bielke bygga ett borgliknande stenhus i tre våningar. Det beboddes senare av Bielkes son Ture, som vid sin död 1648 lämnade godset i arv till sin son Nils Bielke d.y. (1644–1716). Denne Bielke skulle skriva krigshistoria både i Sverige och Europa. Salsta var hans morgongåva till hustrun Eva Horn, som bodde där till sin död 1740. 1754 gick Salsta över till Brahesätten och 1904 till familjen von Essen.

Det nuvarande barockslottet med parkanläggning påbörjades av Nils Bielke d.y. kring 1670. Det stod under tak 1679 men inredningsarbetet påbörjades först 1689. Tessin d.ä. utförde eventuellt en ursprunglig planritning, men byggnaden utformades slutgiltigt av Mathias Spihler med hjälp av instruktioner från Bielke, som var starkt franskinfluerad i stil och smak. Salsta slott har därför sin förebild i Vaux le Vicomte, ett slott sydost om Paris som blev mönsterbildande för många barockslott. Salsta har omkring 35 rum, fördelade på drygt 550 kvm per våningsplan.

I slutet av 1700-talet genomgick slottet en omfattande renovering under Jean Erik Rehns konstnärliga ledning. Huvudvåningen moderniserades med ny inredning och moderna kakelugnar. Då kom också den svängda yttertrappan till. Ombyggnaderna skedde under Per Brahes och senare Magnus Fredrik Brahes tid. Byggherre var Magnus Fredrik Brahe, som även ägde Rydboholm och Skokloster. Delar av Salstas inventarier finns nu på Skokloster. Slottets empirerum kom till på 1810-talet. Från 1904 till 1976 bodde familjen von Essen på slottet, som sedan övergick i statens ägo. Sedan 1994 är det Statens fastighetsverk som förvaltar Salsta slott. Det blev statligt byggnadsminne 1993 tack vare den välbevarade byggnaden och platsens långa historia.

***Vägbeskrivning:** Salsta slott ligger norr om Uppsala. Ta av från E4:an till väg 290 mot Vattholma/Björklinge och kör cirka 3 km.*

Jean Fredman tycks för evigt bli ihågkommen som den försupne huvudpersonen i Fredmans epistlar av Carl Michael Bellman. Betydligt färre vet att Fredman var en aktad och förmögen hovurmakare med verkstad i Ryningska palatset i Gamla stan innan han dog utfattig 1767.

TEXT *Monica Strandell* ILLUSTRATION *Beata Boucht*

Anekdoten: *Fredmans uppgång och fall*

NÄR BELLMAN DIKTAR OM FREDMAN har urmakaren »utan ur, verkstad och förlag« gått ur tiden utan att få en ärbar begravning. Han hade supit bort sin respektabla position som hovurmakare, hamnat i oräkneliga tvister och pantsatt sin och hustruns egendom. De enda som välkomnade honom till slutet var vinskänkar och källarvärdar med tvivelaktigt rykte.

Det Stockholm som Bellman skildrade i Fredmans epistlar hade på 1700-talet ungefär 60 000 invånare. Det var trångt och stank av sopor och latrin som hälldes ut i kullerstensgränderna. Krogarna och ölsjappen låg tätt och prostitutionen var utbredd.

Men Johan – senare Jean – Fredman föddes med guldsked i mun kring 1716 på Södermalm. Jean och hans yngre bror Carl var söner till urmakare Andreas Fredman och hans hustru Anna, född Malm, änka efter trädgårdsmästaren Erik Lindgreen.

Fadern beskrivs som hederlig och rättvis även mot de fyra barn som modern hade med sig från sitt första äktenskap. Ett av dessa barn, Erik, och de båda gemensamma sönerna Jean och den fem år yngre Carl blev urmakare och fadern bekostade deras utbildning i utlandet.

DET SKULLE SNART VISA SIG att halvbrodern Erik och en måg skulle göra livet ganska surt för Jean och Carl när deras mamma avled. Arvstvisten var början till något av ett livstema för Jean Fredman. Det är genom dessa rättstvister, pantsättningar, reverser och bouppteckningar som eftervärlden kan få en inblick i urmakarfamiljen Fredmans liv. I boken *Målare och urmakare, flickor och lösdrifvare – historier från gamla Stockholm* berättar Mila Hallman hur det såg ut hemma hos familjen Fredman på Smedjegatan, där Gallerian i city nu ligger:

»Salen i det Fredmanska hemmet var ett för en hantverksfamilj rent af praktfullt rum. Franska flammerade tapeter prydde väggarna, ett stort skåp av valnöt med uppsats af stenskålar från Delft och blompottor, en stor spegel med förgyllt bildhuggeri, ljusplåtar af förgylld mässing, länstolar och högkarmige läderstolar kring väggarna.«

Vid bouppteckningen efter Anna Fredman framgick att Mäster Anders verktyg, befintliga i verkstaden vid Riddarhustorget, var värda över 800 daler och att han också hade en stor brun häst och en ko.

NÄR MAMMAN DOG 1733, var Jean Fredman utomlands för att gå i lära till urmakaryrket. Efter några år gifte fadern om sig men dog bara två år senare, 1737. *»Han lämnade efter sig hustru, söner, styvbarn, klockor och verkstad«*, som Mila Hallman uttrycker det. Fredman ägde fastigheter för 13 600 dalers värde. Det var egendomen i Tanto med trädgårdar och huset på Götgatan där Jean bodde under sin barndom och unga år.

När fadern dog kom Jean tillbaka till Stockholm, 21 år gammal, förmodligen för att överta faderns verkstad vid Riddarhustorget. I Ryningska palatset, ett av stadens finaste adelspalats från den svunna stormaktstiden, bodde såväl adelsfamiljer med tjänstefolk som flera hantverkare med familjer, gesäller och pigor.

Fredman hade både sin bostad och verkstad i huset som fältmarskalken Johan Hugo Hamiltons ägde då. Adressen var Schalerigränd, numera Stora Gråmunkegränd, nummer 17. I början av 1740-talet hade Fredman en gesäll och en gosse i sin tjänst samt en 60-årig hushållerska och en mycket ung tjänsteflicka. Numera är Ryningska palatset, som riksrådet Ryning lät bygga på 1640-talet, en del av svenska folkets kulturarv, ombyggt till kontor för bland andra Arbetsdomstolen.

Jean Fredman hade framgång i sitt yrke. Han blev ålderman i urmakareskråret efter Dreijer 1742 och *»hofurmakare«* i oktober 1745, bara 29 år gammal. Han fick ansvaret för tornuren i Storkyrkan och i Riddarholmskyrkan. Iförd peruk och blå sidenväst gick han till hovet för att *»draga upp klockor«*.

Samma år som Jean Fredman blev hovurmakare gifte han sig med en änka, den betydligt äldre madam Catharina Holmgren. Äktenskapet blev början till slutet för Jean Fredman.

Han beskylldes för *»bodrägt«* – stöld från hustrun – och enligt Mila Hallman hade hustrun ett »synnerligen rikligt förråd af grofheter i sin ordbok«. Hennes ombud i borgrätten utmålade Fredman till en stor skälm. Fredman ålades att lämna tillbaka den egendom han skulle ha tagit ur makarnas gemensamma bo.

JEAN FREDMAN TRÖSTADE SIG MED offer till *»Bacchus och Fröja«*. När hustrun dog var familjens skulder stora. Jean skrev under bouppteckningen med »stora bokstäver af kraftig och elegant form och med sirliga slängar«. Ännu kunde handen gripa om fjädern på gåspennan men han var redan bruten och förnedrad.

Klockor som herrar från hovet och andra lämnat in blev hängande i verkstaden utan att bli reparerade. I urmakeriets ämbetslåda hade Fredman lånat pengar och två cicelörer hade fordringar. Fredman fortsatte *»glamma med flickor och dryckesbröder«* men priset var högt. Han fick avsked som hovurmakare och snart stod han på gatan, utfattig.

Efter hans död diktar Bellman:

»Gubben är gammal – urverket dras,
visaren visar, timman ilar.
Döden sitt timglas har ställt vid mitt glas,
kring buteljen strött sina pilar...« ✷

BORGAR FÖR SÄKERHET

Den svenska befästningskonsten har i mångt och mycket varit en inhemsk bearbetning av olika utländska influenser. Men några svenska särdrag kan urskiljas.

TEXT *Thomas Roth* FOTO *Pål-Nils Nilsson*

»Under 1200-talet hade riket fått en sådan politisk, militär och ekonomisk stadga att riktiga borgar kunde anläggas«

De äldsta svenska befästningarna, som fortfarande kan urskiljas i landskapet, är de gamla fornborgarna. Dessa uppvisar den mest rudimentära befästningskonsten, nämligen vallen och graven. Vad som inte finns kvar idag är de palissader, rader av trästolpar, som ofta krönte vallarna. Fornborgarna återfinns i hela landet, från Blekinge till Ångermanland och de är särskilt talrika i Uppland, Södermanland och Östergötland. De är ofta anlagda på svårtillgängliga bergskrön där stup har utnyttjas som naturliga hinder. Det finns också exempel på fornborgar som byggts på öar, näs och i anslutning till segelleder. Fornborgarnas vallar kompletterades ibland med lösa stenar i enklare murverk och vallens öppningar kunde skyddas av någon form av yttre befästningar.

En särskild typ av fornborg är den så kallade ringborgen, som i sin helhet omgavs av en byggd ringmur. Denna typ av borg byggdes på slättområden och är särskilt vanlig på Öland. Den största fornborgen i Sverige är Torsburgen på Gotland som är cirka fem kilometer i omkrets. De flesta fornborgarna anses ha byggts under början av folkvandringstiden, cirka 400-550. Några fornborgar är daterade till vikingatid, cirka 800-1050 och några enstaka har använts senare än så.

Naturligtvis influerades befästningsbyggandet i det som skulle bli Sverige av utvecklingen i Europa och under tidig medeltid ökade det utländska inflytandet. Korsriddarnas borgar i det heliga landet kom att bli normbildande för borgbyggandet i Västeuropa. När det svenska riket började formas på 1100-talet uppstod också behovet av starkare fästen för de olika herremännen som slogs om makten. Man började bygga borgar av sten.

De första egentliga borgarna var kastalerna, torn av sten, som ofta byggdes till skydd för hamnar och farleder. Så småningom kom vissa av dessa kastaler att utvecklas till regelrätta borgar som oftast var avsevärt mindre och enklare än sina utländska förebilder. Ruinen av kungaborgen Näs på Visingsö minner om en av de äldsta borgarna i Sverige. Den anlades under senare delen av 1100-talet och är en av de äldsta borgarna i Sverige, men den användes bara under något hundratal år. Andra, nästan samtidiga anläggningar är Aranäs och Axevalla i Västergötland. Aranäs förstördes kring 1300 och Axevalla brändes 1469. Bra exempel på kastaler som utvecklats till borgar är Kärnan i Helsingborg och tornet på Stockholms gamla slott.

Under 1200-talet hade riket fått en sådan politisk, militär och ekonomisk stadga att riktiga borgar kunde anläggas. Borgbyggandet blev i första hand en angelägenhet för kungamakten och borgarna anlades vanligtvis vid handelsplatser som sedan utvecklades till städer. Dit förlades ofta den statliga länsadministrationen, under denna tid främst den viktiga skatteindrivningen.

Vissa särskilt viktiga städer, till exempel Visby, försågs med ringmurar. Samtidigt utvecklades kyrkobyggandet och på vissa utsatta platser, till exempel vid Kalmarsund, fick kyrkorna ibland också en försvarsfunktion med särskilt starka torn.

Genom Alsnö stadga 1279 skapades det världsliga frälset – den svenska adeln. Frälset utgjordes av dem som ställde rustade ryttare till kungens tjänst och som därför blev befriade från skatt. Byggandet av borgar ökade, även om det hade en blygsam omfattning. En ganska typisk adelsborg uppfördes ofta på en ö eller halvö i en sjö och omgavs av palissader och pålkransar i vattnet. Timmer användes fortfarande ofta och om det rörde sig om stenbyggnader fick de oftast formen av enkelhusborgar, till exempel Torpa stenhus i Västergötland. Det var endast på ett fåtal utsatta orter och platser som borgar uppfördes med kringgärdande murar, vallgravar, flankerande torn, stenhus och kastal. Till dessa hör bland annat Stockholm och Kalmar, där borgarna kom att tjäna som citadell i starka stadsbefästningar.

Kalmarunionens slutliga upplösning 1521 kom att innebära en ny säkerhetspolitisk hotbild, där gränsförsvaret måste stärkas. Stormannaborgarnas tid gick mot sitt slut. I samband med Västerås riksdag 1544 utarbetades den första kända försvarsplanen som bland annat innebar att man moderniserade befintliga befästningar som Stockholm och Kalmar. Som följd av Dackefejden byggdes också ett nytt fäste vid Vadstena. Ett nytt slott byggdes även i Uppsala och det kom att förses med ett utvecklat bastionssystem, det första moderna i Sverige. Systemet innebar vallar och murar i räta vinklar som omgärdade fästningens kärna. Annekteringen av Estland 1561 medförde att rikets försvar för första gången kunde föras på andra sidan Östersjön.

I Estland fanns redan betydande fästningar, som Reval och Narva, men det var svårt att underhålla dem. Särskilt Johan III var intresserad av byggnadsverksamheten. Kalmar slott fullbordades och Borgholms slott byggdes ut kraftigt. Senare lät Gustav II Adolf anlägga en helt ny fästningsstad efter holländsk modell, kallad Göteborg.

Befästningskonsten under 1500- och 1600-talen brukar hänföras till olika skolor. Den italienska skolan var ledande, men även den nederländska skolan vann inflytande. Detta bland annat för anpassningen av befästningarna till landets särskilda terrängförhållanden. I Frankrike bildades i början av 1600-talet en särskild ingenjörskår för befästningsbyggande och man utvecklade en egen profil som i stort sett var en kombination av den franska och den nederländska skolan. Perioden från 1600-talets mitt och cirka hundra år framåt brukar betecknas som befästningskonstens gyllene tid. Man strävade efter systematiseringar inom olika vetenskaper, som geometri och matematik, vilket också kom den fortifikatoriska utvecklingen till del. Det italienska bastionssystemet utvecklades kraftigt och nya byggnadsdelar skapades, som raveliner, tenaljer, donjoner och högverk.

Viktigaste fästningsarkitekten under perioden var fransmannen Sebastian Le Prestre de Vauban (1633-1707) som bland annat skapade ett trettiotal nyanlagda fästningar och som även utvecklade belägringstekniken. Vauban utvecklade tre olika befästningssystem som alla innehåller sätt att gruppera djupförsvaret i fästningar. Samtidigt med honom vidareutvecklade holländaren Menno van Coehoorn (1641-1704) den nederländska befästningskonsten, där den vattenfyllda graven var en av de viktigaste beståndsdelarna.

Under slutet av 1600-talet och under huvuddelen av 1700-talet präglades den svenska befästningskonsten av fältmarskalken och fortifikationschefen Erik Dahlbergh (1625-1707), som var jämbördig med både Vauban och Coehoorn i fråga om befästningskonst. I början av sin bana använde Dahlbergh sig av både italienska och holländska förebilder, men tillämpade dem ganska fritt och med en särskild betoning på terränganpassning. Senare började Dahlbergh utveckla nya, egenhändigt utvecklade koncept, nämligen torn- och donjonfästningarna. Donjon betecknade ursprungligen ett kärntorn i en medeltida fästning, men Dahlbergh använde ordet som benämning på en långsträckt byggnad, ofta i flera våningar. I donjonen fanns kasematter, avdelade bombsäkra rum, med platser för fästningens artilleripjäser. Kungsholms fort utanför Karlskrona är ett bra exempel på en donjonfästning.

Tornkonstruktionen användes ofta som kustfästning och syftet med tornet var att öka artilleriets verkan genom bättre skydd och högre eldkoncentration. Genom att kanonerna

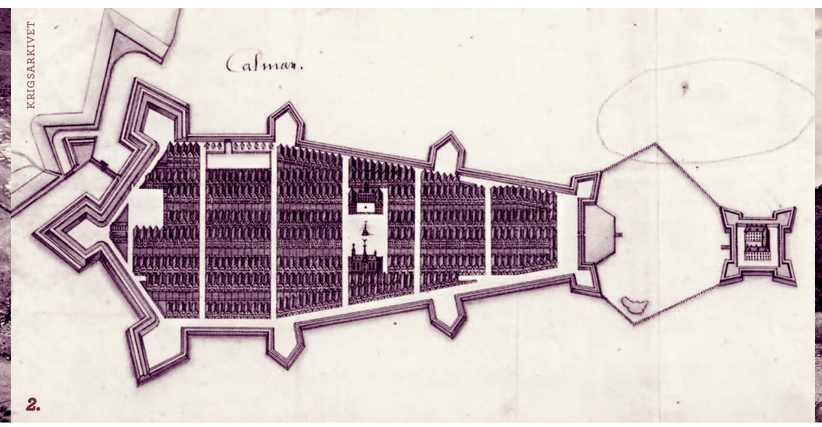
1. Den rekonstruerade ringborgen Eketorp nära Stora Alvaret på Öland påbörjades under 300-talet som befästning för ett tjugotal hus. Eketorp byggdes ut flera gånger och övergavs först på 1200-talet.

2. Johan Wärnschiölds stads- och fästningsplan från 1647 över Kalmar. Innanför stadsmuren »vore det bäst alle huus vore lijka« ansåg Axel Oxenstierna. Slottets befästning till höger skulle få fritt skottfält.

3. Stegeborg med dess rundtorn från 1650-talet byggdes troligen av borgherren Ivar Axelsson. Stegeborg var en av rikets starkaste stormannaborgar. Dock berättar Eriks-krönikan om dess erövring 1318.

4. Källa kyrka på Öland. I murverket på kyrkans övervåning ser man fortfarande spår av skottgluggar. Kyrkor har i alla tidet fungerat som skydd i tider av krig och oroligheter.

»Perioden från 1600-talets mitt och cirka hundra år framåt brukar betecknas som befästningskonstens gyllene tid«

placerades i olika våningar kunde de riktas mot ett och samma mål. Tornen fick dock inte byggas för höga, för då gick möjligheterna till bestrykande eld förlorade. Exempel på denna typ av befästningar är Dalarö skans, skansarna Lejonet och Kronan i Göteborg samt centraltornet i Carlstens fästning vid Marstrand.

Efter det stora nordiska kriget 1700-1721 försämrades Sveriges säkerhetspolitiska läge markant. De baltiska besittningarna gick förlorade och förlusten av Viborg inne i Finska viken gjorde den östra rikshalvan sårbarare än tidigare. De svenska kusterna hade härjats av ryssarna flera år i rad, vilket ledde till organiserandet av Skärgårdsflottan. Kriget 1741-43 ledde till ännu en landavträdelse i Finland och därmed förlorades alla moderna befästningar vid gränsen mot Ryssland. För att skapa en spärr vid den södra kustfarleden och för att erbjuda en bas för skärgårdsflottan, började man bygga den stora fästningen Sveaborg på öarna utanför Helsingfors 1748. Sveaborg skapades av Augustin Ehrensvärd (1710-72) och arbetena fortgick under hela seklet. Sveaborg byggdes inte efter något renlärigt system utan Ehrensvärd använde sig av olika delar av de vedertagna systemen, anpassade efter terrängförhållandena.

Mot slutet av 1700-talet började man kritisera det rådande bastionssystemet och främst bland kritikerna var den franske fortifikationsofficeren Marc René de Montalembert (1714-1800), som hade goda svenska kontakter. Montalembert byggde vidare på Dahlberghs idéer och utvecklade flera olika förslag. Gemensamt för dem var att fästningsartilleriet skulle vara överlägset angriparens artilleri och bättre skyddat. Detta fordrade ett stort antal pjäser som skulle ställas upp i flera våningar höga kasemattbyggnader. Montalembert betonade också befästningars begränsningar och behovet av rörliga fältförband. Han kritiserades starkt under sin livstid, men fick stort inflytande över 1800-talets befästningskonst.

Erfarenheterna från Napoleonkrigen och förlusten av Finland ledde fram till ett nytt strategiskt tänkande, nämligen centralförsvarsprincipen. Denna princip innebar enkelt uttryckt att eftersom riket inte hade möjlighet att snabbt koncentrera trupperna till en invasionshotad kust, skulle fienden istället släppas in i landet, så att hans försörjningslinjer skulle bli uttänjda.

I det centrala Sverige, ungefär Västergötland, skulle fienden sedan besegras. Försvaret skulle stödjas av en stor förrådsfästning som säker replipunkt för kung, regering och riksdag samt av två operationsfästningar vid södra respektive norra delarna av Vättern.

Det var alltså inte meningen att fienden slutligen skulle besegras på förrådsfästningens vallar. Denna skulle istället utgöra ett säkert skydd för förnödenheter. De två operationsfästningarna byggdes aldrig, men kring 1820 började man anlägga den hundra hektar stora Karlsborgs fästning, i huvudsak enligt Montalemberts tankegångar. Det karakteristiska stora Slutvärnet med sina två våningar och tre torn planerades inte in förrän 1835. Uppförandet tog dock lång tid och man kan inte säga att fästningen var något så när färdig förrän kring 1880. Centralförsvarsprincipen var dock inte allenarådande under hela seklet och man hade fortfarande olika planer på ett försvar av huvudstaden. Som ett led i detta revs det gamla kastellet i Vaxholm och ett nytt byggdes, även det enligt Montalemberts principer. Det nya kastellet stod färdigt 1863, men den snabba vapentekniska utvecklingen gjorde att det var omodernt nästan innan det stod färdigt. Det måste därför kompletteras med flera andra anläggningar, som förstärktes med pansarplåtar och utrustades med artilleripjäser i pansartorn. Den viktigaste av dessa anläggningar byggdes i betong och pansar på Rindö mitt emot Värmdö. Det fick namnet Oskar-Fredriksborgs fort och stod klart 1877. Ungefär samtidigt moderniserades också försvaret av Karlskrona på ett liknande sätt, bland annat genom ombyggnad av Kungsholms fort och anläggandet av Västra Hästholmens fort.

Den tekniska utvecklingen fick även till följd att Karlsborgs fästning måste kompletteras med en modern anläggning på Vaberget, några kilometer från fästningen. Här byggdes på 1890-talet två fort som kom att utgöra en epokgörande förändring. För första gången sprängde man först en fyrkantig grav i berget och sedan sprängde man sig in i berget från sidorna. På vissa ställen måste berget kompletteras med murarbeten. Forten bestyckades sedan med ett antal artilleripjäser i pansartorn, som anbringades uppe på forten, på den så kallade hjässan. Nu gick alltså befästningskonsten verkligen under jorden eller rättare sagt in i berget.

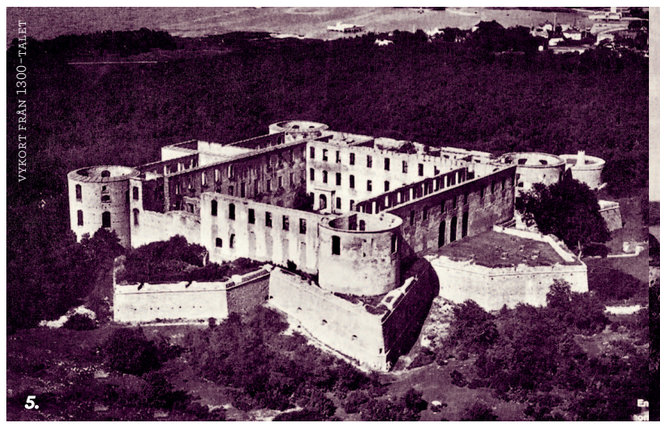
Ungefär samtidigt som forten på Vaberget stod färdiga beslutades att man slutligen skulle överge centralförsvarstanken och i stället övergå till periferiförsvar. Rikets gränser skulle försvaras och på grund av Norrlands ökade betydelse, bland annat på grund av befolkningsökningen, gruvorna och kommunikationerna skulle en spärrfästning anläggas vid Lule älv. År 1900 fattades beslutet att anlägga Bodens fästning, vars viktigaste delar var fem fort insprängda i berget och belägna i en ring kring den lilla byn Boden. Forten förbands med en mängd olika infanteri- och artilleriställningar. Hela anläggningen var i huvudsak färdig 1910. Samtidigt med detta byggde man ut delar av kustförsvaret, främst i Stockholms skärgård, kring Karlskrona och utanför Göteborg. Ett modernt kustartilleri skapades och detta byggdes ut under första världskriget.

Under perioden strax innan och under andra världskriget utvecklades moderna så kallade lätta befästningar, bunkrar. Dessa byggdes i stort antal längs Skånes och Blekinges kuster, längs vissa gränsavsnitt och i skärgårdarna. Längs den skånska kusten skulle det inte vara mer än 200 – 300 meter mellan bunkrarna eller värnen som de egentligen kallades. Värnen utrustades ofta med kulsprutor och lättare kanoner, men det blev senare vanligt att de även fick torn från skrotade stridsvagnar. Utbyggnaden av kustartilleriet fortsatte och nu flyttades pjäserna ut i yttersta skärgården, i havsbandslinjen. Under andra världskriget anlades också den första underjordiska berghangaren för flygvapnet vid F 9 vid Säve utanför Göteborg.

Det kalla kriget innebar hot om kärnvapenanfall och som ett led i att möta detta byggdes ett stort antal underjordiska anläggningar. Under 1950-talet anlades fem nya stora atombombssäkra berghangarer och senare byggdes ett stort antal underjordiska ledningsanläggningar. På Muskö i Stockholms södra skärgård anlades under 1950-talet en underjordisk örlogsbas, komplett med tre dockor, verkstäder och sjukhus. Dockorna är 250 meter långa och takhöjden är fyrtio meter. Samtidigt fortsatte moderniseringen av kustartilleriet och under 1960-talet anlades bland annat en ny typ av lätt kustartilleri, så kallade seriebatterier, av likartade modeller. Inte mindre än trettio batterier med tre 7,5 cm pjäser i pansartorn vardera byggdes längs landets kuststräckor. Slutpunkten på denna utveckling blev de sex toppmoderna 12 cm kustartilleribatterier med tre pjäser vardera, som byggdes under slutet av 1970-talet vid Söderarm, Landsort, Slite, Holmögadd, Trelleborg och Ystad. De tekniska framstegen gjorde att det knappast längre var fråga om byggnadsverk utan snarare om nedgrävda maskiner.

De olika nedrustningsbesluten i slutet av 1900-talet medförde en total nedläggning av kustartilleriet och av andra fasta befästningar. Det sista återstående fortet i Bodens fästning sköt sin sista salva på nyåret 1997. Nu återstår bara att försöka vårda det stora kulturarv som rikets befästningar utgör.

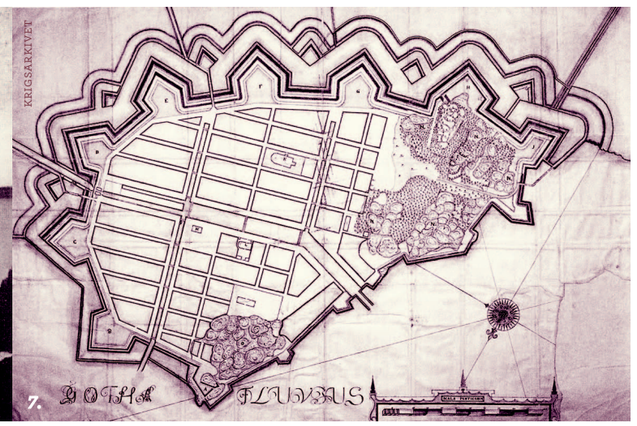
Thomas Roth är 1:e intendent vid Armémuseum ✷

5.

6.

7.

5. Borgholms slott. På 1100-talet: en mäktig kastal, sedan en ringmur. Så en stark borg, klar 1281. Ruinen är allt som blev kvar när Karl X Gustavs barockpalats från mitten av 1600-talet brann ner 1806.

6. Vadstena slott började byggas 1545 som en fyrlängad befästning med hörnrondeller och över 30 m tjocka, 3 meter höga vallar på tre sidor. Johan III lät bygga om slottet till ett elegant renässanslott.

7. Göteborg var en fästning med en liten stad innanför murarna. Kartan från 1655 visar att Sverige satsade stora resurser för att borgerskapet skulle kunna bedriva handel västerut under trygga förhållanden.

BILD 3 OCH 6 ÄR FRÅN BOKEN: MEDELTIDA BORGAR

FOTO JACOB HILDEBRAND

Ett nytt besökscentrum byggs vid Linnéträdgården i Uppsala

GRÖNT I **TEL AVIV**

Ambassaden i Tel Aviv har tilldelats miljöpriset Grön Ambassad 2011, som årligen delas ut av SFV och UD. Tel Aviv fick priset för att ambassadören tillsammans med sin personal visat stort miljöengagemang under året. Bland annat har man källsorterat, minskat sin förbrukning av el och papper, nyttjat kollektivtrafik i större utsträckning och i möjligaste mån använt mindre miljöpåverkande livsmedel och drycker i samband med representation.

Vid sidan av de rent personliga miljöinsatserna hos personalen har ambassaden i Tel Aviv satsat på solceller och andra miljövänliga lösningar vid renoveringar.

I samband med prisutdelningen ansåg SFV och UD att ambassaden i Tokyo var värd ett hedersomnämnande. Efter jordbävningen i Japan uppmanade ambassaden snabbt de lokala myndigheterna till minskad energiförbrukning samtidigt som de själva omedelbart drog ned sin egen energiförbrukning med 15–20 procent.

FLER KAN SOVA **PÅ ULVÖN**

Ytterligare fem stugor i det unika fiskeläget Sandviken på Ulvön står nu nyrenoverade och öppna för övernattande gäster. SFV, som förvaltar fiskeläget, har renoverat och återuppfört stugorna. Till stugorna har också byggts en ny servicebyggnad med bland annat duschar, diskbänkar och toaletter.

– Många människor som kommer till Sandvikens fiskeläge blir betagna av platsen. Det finns ett säreget lugn här, säger fastighetschefen Pär Färdmo.

FOTO PER SANDBERG

Linnés trädgård lockar

Uppsala universitet och Statens fastighetsverk bygger ett permanent besökscentrum i Linnéträdgården i Uppsala. Den nya byggnaden kommer att innehålla mottagning, butik, café och besökstoaletter. Redan inför Linnéjubileet 2007 uppfördes ett tillfälligt besökscenter på förgården till Linnéträdgården. Linnéminnena har sedan dess ökat i popularitet och byggnaden har inte haft kapacitet att ta emot det ökade turistflödet.

– För att kunna ge besökarna en minnesvärd upplevelse är en välkomnande entré med bra service a och o. Förhoppningen är att besökscentret kan stå på plats till turistsäsongen 2013, säger Mats Block trädgårdsdirektör vid Uppsala linneanska trädgårdar.

KOLL PÅ KULTUREN?

Kulturvärden och SFV vill se fler besökare bland byggnader, i trädgårdar, på kobbar och i parker. Här får du chansen att vinna ett kulturarvskort som ger dig tillträde till över 300 slott, herrgårdar och andra besöksmål. Vi lottar ut fem kulturarvskort bland inkomna rätta svar på frågorna. *Mejla svar till kulturvarden@sfv.se eller skicka svar och din adress på ett vykort till Kulturvärden, SFV, Box 2263, 103 16 Stockholm. Svara senast 10 oktober 2011.*

I våras blommade en märklig växt i Bergianska trädgården, vilken?
1. Jätteknölkalla
X. Morgonrodnadens gudinna
2. Tibetansk lilja

Förutom att den luktar illa, vad är det som är så speciellt med den växten?
1. Detta var första gången den blommade i Bergianska sedan 1935
X. Stanken lockar asbaggar som den köttätande växten slukar
2. Den kan bli upp till sex meter hög

Under 2011 specialsatsar SFV på tre besöksmål, vilka?
1. Kronobergs kungsgård, Karlsborgs fästning, Kalmar slott
X. Ottenby kungsgård, Vaxholms kastell, Kalmar slott
2. Roma kungsgård, Vaxholms kastell, Gripsholms slott

FOTO BERGIANSKA

SFV är mån om att göra sina besöksmål tillgängliga för alla. Nyligen installerades därför en mycket speciell hiss. Minns du var?
1. Vasamuseet
X. Kalmar slott
2. Bodens fästning

Föreningen Svenskt Kulturarv bildades 1995 av Riksantikvarieämbetet och SFV. Kulturarvskortet gäller till och med maj 2012. Anställda i SFV och deras familjer får inte delta.

Vårt försvarshistoriska kulturarv

Många av våra största och mest påkostade befästningsverk var omoderna redan före eller strax efter färdigställandet. Ett exempel är Vaxholms fästning som vid provskjutningarna mot de nya stenmurarna 1872 visade sig inte kunna stå emot den kanoneld som hade utvecklats under byggets gång. I modern tid har många av det kalla krigets berganläggningar snabbt blivit sårbara med nya spaningsmöjligheter och precisionsvapen med en sprängverkan som är svår att utestänga. Det är kapprustningens och vapenutvecklingens effekt mer än följden av dålig planering. Tack och lov har vi i modern tid sluppit att pröva ändamålsenligheten i försvarsbyggena.

SFV:s kulturhistoriska fastigheter omfattar många av Sveriges officiella symbolbyggnader – de kungliga slotten, regeringsbyggnader, länsresidens och äldre domstolsbyggnader – men de försvarshistoriska byggnaderna är många och har en tillkomsthistoria som sträcker sig från medeltid till några årtionden efter andra världskriget. Fästningar och skanstorn utmed kusterna och i Karlsborg och Boden är naturligtvis tydliga försvarshistoriska byggnader. Några har Sverige övertagit då landets gränser utvidgats – till exempel Bohus fästning och Citadellet i Landskrona. Vi förvaltar också några praktfulla äldre regementsbyggnader som omvandlats och fått ny användning – exempelvis Artillerigården och före detta Kavalleriregementet på Östermalm i Stockholm. Skepps- och Kastellholmen i Stockholm och de fastigheter vi förvaltar i Karlskrona är viktiga delar av marinens historia – som successivt omvandlats och fått nytt liv genom museer, konst- och hantverksutbildningar, vandrarhem, musikliv, restauranger med mera. Några medeltida försvarsborgar har under stormaktstiden utvecklats till storslagna slott – som Kalmar slott och Läckö slott. Uppsala slott, Gripsholms slott och Vadstena slott är exempel på försvarsbyggnader som nog mer har tillkommit för att manifestera och inge respekt för det enade riket och skatteuppbörden än att användas för militära behov.

Sammantaget är de försvarshistoriska byggnaderna ett ovanligt rikt skafferi av vittnesbörd om landets och omvärldens utveckling. Vi är bara i början av att utnyttja möjligheterna att genom dessa fastigheter illustrera vår militärhistoria, utvecklingen av den moderna staten, det kalla kriget, utvecklingen av byggnadsmaterial och byggnadstekniker som har sitt ursprung i försvarsbyggandet och mycket mera. Fastighetsutredningens förslag att överföra fler försvarsbyggnader till SFV är en stark utvecklingsmöjlighet som vi vill ta vara på i samverkan med många intresserade och kunniga aktörer.

Intresset från besökare och turister är på stark frammarsch. Möjligheterna till samarbete med våra nordiska grannländer för att binda samman historien kring försvarsanläggningarna är så gott som outnyttjad.

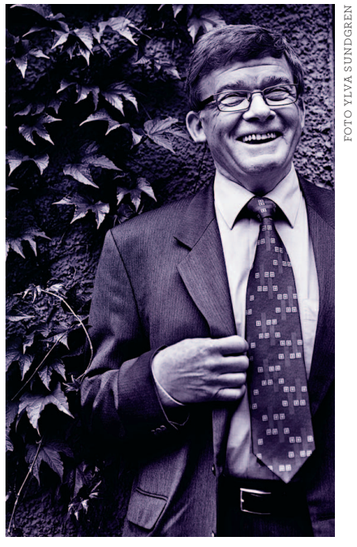

FOTO YLVA SUNDGREN

THOMAS NORELL
Generaldirektör, Statens fastighetsverk

POSTTIDNING B
Returadress *Box 2263, 103 16 Stockholm*

Prenumerera på Kulturvärden.
Mot en expeditions- och portoavgift på 140 kronor
får du fyra nummer av Kulturvärden.
Ring 08-696 70 00 och beställ din prenumeration.

STATENS FASTIGHETSVERK

Lediga lokaler i Botaniska trädgården

Afrikahuset ligger centralt i Uppsala, i Botaniska trädgården vid slottet. I detta gula funkishus finns nu en eller flera lokaler med totalt 50 arbetsplatser lediga för uthyrning. Ett unikt tillfälle för en hyresgäst som vill flytta till en inspirerande miljö. Välkommen att höra av dig så berättar vi mer.

Kontakta Bengt Skoglund, 018-56 48 02, 070-211 99 10, bengt.skoglund@sfv.se
Mer information om våra lediga lokaler finner du på www.sfv.se

STATENS FASTIGHETSVERK